

Islamic Azad University, Lahijan Branch

Jurisprudence and Criminal Law Doctrines

آموزه‌های فقه و حقوق جزاء

HomePage: <http://jcl.d.liau.ac.ir>

Vol.2, No.2, Issue 6, Summer 2023, P:41-62

Receive Date: 2023/02/25

Revise Date: 2023/07/20

Accept Date: 2023/07/22

Article type: Original Research

Online ISSN: 2821-2339

DOI: 10.30495/jcl.d.2023.1981153.1050

Jurisprudence and Legal Solutions to Deal with Criminogenic Administrative Procedures and Regulations

Mohsen Fereydooni¹Samira Golkhandan²Akbar Rajabi³

Abstract

Today, sometimes administrative procedures and regulations, which themselves have been compiled and approved to organize affairs and even to prevent crime, appear in a different role and play a role as a criminogenic factor. Incorrect administrative procedures and regulations can be the criminogenic factor of all different kinds of crimes. From an administrative criminology aspect, along the pathology of administrative procedures and regulations, should reform its criminogenic issues. The jurisprudence foundation of confronting the administrative procedures and regulations of the crime is the necessity of restoration of trust of people in the administrative system and reduction of the imposed costs on the Islamic system. From jurisprudence aspect, attention to self-control among administrative officials, constant supervision on the regulations and enjoining good and forbidding evil is the main solution to deal with this type of regulations and procedures. From a legal aspect, organizing the criminal sanctions, combating trafficking, amending regulations of multi-jobs, limiting payments in companies, establishing regulations in the field of conflict of interests, implementing the law on declaration of assets, creating an internal control system and disclosure of criminogenic administrative procedures and regulations is one of the main solutions to deal with criminogenic administrative procedures and regulations.

Keywords: jurisprudence foundation to deal with criminogenic regulations, criminogenic administrative procedures, criminology of administrative criminal policy.

¹. Ph.D student of Law Department, Khomein Branch, Islamic Azad University, Khomein, Iran. mohsen.f1401@yahoo.com

². Assistant Professor, Department of Law, Khomein Branch, Islamic Azad University, Khomein, Iran (corresponding author). samira.golkhandan@iau.ac.ir

³. Assistant Professor, Department of Law, Khomein Branch, Islamic Azad University, Khomein, Iran. akbar.rajabi@khomein.iau.ir

دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان

Jurisprudence and Criminal Law Doctrines

آموزه‌های فقه و حقوق جزاء

Homepage: <http://jcl.d.liau.ac.ir>

سال دوم - شماره ۲ - شماره پیاپی ۶ - تابستان ۱۴۰۲، ص ۴۱-۶۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۳۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۶

DOI: 10.30495/jcl.d.2023.1981153.1050

شاپا الکترونیکی: ۲۸۲۱-۲۳۳۹

نوع مقاله: پژوهشی

راهکارهای فقهی و حقوقی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا

محسن فریدونی^۱

سمیرا گلخندان^۲

اکبر رجبی^۳

چکیده

امروزه، گاه مقررات و رویه‌های اداری که خود، برای ساماندهی امور و پیشگیری از جرم، تدوین و تصویب شده‌اند، در نقشی متفاوت، ظاهر می‌شوند و مانند عاملی جرم‌زا، ایفای نقش می‌کنند. مقررات و رویه‌های اداری نادرست، می‌توانند عامل جرم‌زای تمامی جرایم از انواع مختلف باشند. از منظر جرم‌شناسی اداری، ضمن آسیب‌شناسی مقررات و رویه‌های اداری، باید نسبت به اصلاح موارد جرم‌زای آن اقدام کرد. مبنای فقهی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، لزوم اعاده اعتماد مردم به نظام اداری و کاهش هزینه‌های تحمیلی بر نظام اسلامی است. از منظر فقهی، توجه به خودکنترلی بین مقامات اداری، نظارت دائمی بر مقررات و امر به معروف و نهی از منکر، راهکارهای اصلی مقابله با این نوع از مقررات و رویه‌ها است. از منظر حقوقی، سامان بخشیدن به ضمانت اجرای کیفری، مبارزه با واسطه‌ها و کارچاق‌کنان، اصلاح مقررات چند شغله بودن، محدود کردن پرداخت در شرکت‌ها، وضع مقررات در زمینه تعارض منافع، اجرای قانون اعلام داری، ایجاد نظام کنترلی درونی و افشاگری از مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا از راهکارهای اصلی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا است.

واژگان کلیدی: مبانی فقهی مقابله با مقررات جرم‌زا، رویه‌های اداری جرم‌زا، جرم‌شناسی سیاست جنایی اداری.

۱. دانشجوی دکتری حقوق، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران. mohsen.f1401@yahoo.com

۲. استادیار، گروه حقوق، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران (نویسنده مسئول). samira.golkhandan@iau.ac.ir

۳. استادیار، گروه حقوق، واحد خمین، دانشگاه آزاد اسلامی، خمین، ایران. akbar.rajabi@khomein.iau.ir

کلمه مقررات^۱ واژه‌ای عمومی و کلی است که دربرگیرنده طیف وسیعی از منابع حقوقی است. در اصطلاح اداری و حقوقی ایران در دو مورد به کار رود: مورد اول همان معنای عام آن است که به معنی عام شامل قانون، تصویب نامه، آئین نامه، بخشنامه و هر چه که ضمانت اجرا داشته باشد، می‌شود و در معنی خاص در مقابل قانون به معنی اخص، استعمال می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲، ۳۹۲) و شامل تصمیمات و اقداماتی راجع به اعلان و اجرای قوانین است که توسط هیأت وزیران، شوراها، عالی، وزرا، یا استانداران یا شهرداری یا برخی دیگر از مراجع صلاحیتدار اداری گرفته می‌شود و به صورت کتبی می‌باشند (ویژه، ۱۳۸۸، ۱۰۰).

مفهوم حاکمیت قانون در سودای مقید کردن قلمرو اختیارات و صلاحیت‌های اربابان قدرت به قواعد و حدود از پیش تعیین شده است (گرگی ازندریانی، ۱۳۸۸، ۲۶۱). قواعد و مقرراتی که در اجرای اصل حاکمیت قانون بر اعمال و تصمیمات مقامات دولتی و رسمی حکم فرما است و به سبب محدودیت قدرت و اختیارات آنها می‌شود، نه تنها شامل قانون به معنی اخص کلمه نیست، بلکه شامل تمام قواعد و مقرراتی است که قواعد حقوقی نیز شناخته شده و لازم الاجرا است. این قواعد و مقررات شامل برخی از اصول قانون اساسی، قوانین عادی و آیین نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌های اداری می‌شوند.

در کنار مقررات اداری، می‌توان از رویه‌های اداری^۲ هم نام برد. رویه‌ها چگونگی انجام و تکمیل یک وظیفه یا فرآیند را نشان می‌دهند. رویه‌ها عمل محور هستند و بر اساس اقداماتی ایجاد می‌شوند که باید در عمل صورت بگیرند. به طور معمول رویه‌ها در اختیار مقامات اداری هستند و در حوزه صلاحیت اختیاری آنها قرار می‌گیرند و همیشه خطر سوء استفاده و استفاده نامناسب از آنها وجود دارد (مشهدی، جلیلی مراد، ۱۳۹۸، ۲۲۰). این رویه‌ها در مجموع به فرهنگ آن سازمان و اداره تبدیل می‌شوند. فرهنگ سازمانی به منزله‌ی موتور و نیروی محرکه‌ای است که افراد را برای فعالیت و عمل به حرکت در می‌آورد (عظیمی و دیگران، ۱۳۹۰، ۷۱) و به مثابه اهرم نیرومندی است که رفتار سازمانی و اداره را هدایت و کنترل می‌نماید و الگوهای رفتاری خاصی را ترویج می‌نماید (ربیعی، ۱۳۸۳، ۵۰). این الگوها ممکن است مناسب باشند و یا نامناسب بوده و زمینه جرم‌زایی را فراهم نمایند. طرح موضوع جرم‌زایی مقررات و رویه‌های اداری، فی نفسه یک متضاد نما^۳ است.

مقررات و رویه‌های اداری به وجود آمده‌اند که تا ضمن نظم دهی به امور اداری، از هرگونه تخلف و جرم نیز جلوگیری نمایند، حال چنانچه خودشان به یک عامل جرم‌زا تبدیل شوند، این نقض غرض

1. Regulations.

2. Administrative procedures.

3. Paradox.

می‌باشد و باید از این جنبه جرم‌زایی پیشگیری شده و با آن مقابله کرد. از آنجا که هرگونه ارتکاب جرم و تخلف از قوانین و مقررات دولت اسلامی، حرام شرعی است (پورقهرمانی، علیزاده سامع، ۱۴۰۱، ۳۷)، در جرم‌شناسی اداری، دقت در وضع مقررات از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است.

جرم‌شناسی اداری به منظور پیشگیری از جرم به علل توجه دارد و مقررات و رویه‌های اداری از جمله عوامل بیرونی جرم‌زا تلقی می‌گردند که با شناخت آن‌ها می‌توان با آن‌ها مقابله کرد. با توجه به مبانی فقهی و حقوقی نظام اداری ایران، سؤال این است که از منظر فقهی و حقوقی چه راهکارهایی در جهت مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا وجود دارد؟ اهمیت و ضرورت پرداختن به این موضوع از این جهت است که امروزه ارتکاب جرم در محیط اداری در بستر مقررات و رویه‌های جرم‌زا فزونی داشته است. این تحقیق با روش توصیفی و تحلیلی به ارائه این راهکارها پرداخته و بدین منظور از ۳ قسمت تشکیل شده است؛ در قسمت اول، دو مفهوم مهم تعریف شده است، در قسمت دوم، به بررسی راهکارهای فقهی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا پرداخته است و در قسمت سوم نیز به راهکارهای حقوقی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری پرداخته و در نهایت نتیجه‌گیری از بحث بیان شده است.

۱. مفهوم شناسی

ابتداء، مفهوم مقررات و رویه‌های اداری و جرم‌زایی، دو مفهوم اصلی بررسی و پس از آن، به مبانی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا از منظر جرم‌شناسی اداری اشاره می‌شود.

۱-۱. مقررات و رویه‌های اداری

منظور از مقررات اداری کلیه مصوبات مرتبط با حقوق اداری است که طیف وسیعی را شامل: قانون اساسی، قوانین عادی، آیین‌نامه‌ها، تصویب‌نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و بخشنامه‌های اداری را در بر می‌گیرد. در کنار مقررات اداری، رویه‌های اداری نیز وجود دارند که نانوشته می‌باشند و نوعی عرف اداری تلقی می‌شوند. این رویه‌ها تشکیل دهنده‌ی پایه و اساس درک نگرش‌ها نسبت به یک سازمان هستند و شیوه عمل سازمان و اداره را نیز مشخص می‌کنند (رابینز، ۱۳۸۶، ۲۷۲).

نمونه بارز از رویه‌های اداری نانوشته، برخی از انحصارات دولتی است که وجود آنها زمینه قانونی خاصی ندارد، اما در عمل به دلایلی حالت انحصاری دارند؛ برای نمونه دولت در زمینه تولید واکسن، دارای قدرت انحصاری است (حسنوند، ۱۳۸۵، ۶).

منطق دخالت در این زمینه، نهادسازی، وجود پیچیدگی‌های فنی از قبیل ایمنی، خلوص، پاکیزگی تولید و اثربخشی، عوارض و اثرات خارجی است. برای فعالیت بخش خصوصی امروزه سعی شده است تا با اجرای نظام‌های اتوماسیون و سامانه‌های الکترونیک، تا حد امکان از خودسری مقامات اداری

کاسته شده و رویه‌های اداری یکسان شود و از تعدد و تنوع آنها کاشته شود، لیکن باید گفت که به کارگیری نظام‌های اتوماسیون و سامانه‌ها نیز خود گرفتار رویه‌های متضاد شده است.

۲-۱. جرم‌زایی

جرم‌زایی، عبارت از سوق دادن اشخاص به سوی ارتکاب جرم در اثر وجود عواملی است. این عوامل، به صورت مستقیم یا غیر مستقیم، اشخاص را به سمت ارتکاب جرم هدایت کرده و تشویق می‌نمایند و در نتیجه به این عوامل جرم‌زا گفته می‌شود؛ چنانچه در نظام تخصیص ارز در کشور، در مقررات ارزی، تفاوت قیمت زیادی بین ارز دولتی و ارز آزاد وجود داشته باشد، این تفاوت قیمت یک عامل جرم‌زا است که مقام اداری مسئول در حوزه تخصیص ارز را به سمت ارتکاب جرم سوق می‌دهد.

به طور کلی جرم‌زایی محصول دو دسته از عوامل است، عوامل درونی و عوامل بیرونی و البته تأثیر یک عامل مطلق نیست (کی‌نیا، ۱۳۸۶، ۶۲) و به طور معمول جمع چند عامل باعث جرم‌زایی می‌شود (سلاحی، ۱۳۸۸، ۸۸) عوامل درونی، شامل عوامل ارثی و اکتسابی هستند (اردبیلی، ۱۴۰۱، ۲۹) که این عوامل از حوزه بحث ما خارج هستند و عوامل جرم‌زای بیرونی عواملی هستند که محیط شخص را تحت تأثیر قرارداده (اردبیلی، ۱۴۰۱، ۳۰) و موجبات جرم‌زایی را فراهم می‌کنند و مقررات و رویه‌های اداری از جمله عوامل بیرونی جرم‌زا تلقی می‌گردند.

۳-۱. مبانی نظری مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا

برای مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، می‌توان به نظریه‌های متعددی متوسل شد. آنچه در این بین بیش از بقیه مورد توجه است، جرم‌شناسی اداری است که دارای جهت‌گیری اصلاحی می‌باشد. دو فرضیه اساسی این جرم‌شناسی عبارتند از اول، شناسایی انحراف با آسیب‌شناسی و دوم، اعتقاد به اینکه قانون‌شکنان از شهروندان مطیع قانون اساسا متفاوت هستند.

جرم‌شناسی اداری طرفدار ثبات بوده، حفظ ایدئولوژی رسمی را پذیرفته و به آن کمک می‌کند. نه تنها مشروعیت نظم قانونی را می‌پذیرد، بلکه مشروعیت آن را به عنوان یک فرض، مسلم و بدیهی دانسته و آن را ذاتی و مطلق می‌بیند.

همچنین، جامعه‌شناسی لیبرال انحراف، که شدیداً بر نگرش برچسب زنی و تعامل‌گرایی، تکیه دارد، از این دیدگاه از ثبات و استقرار انتقاد کرده و از تحولات در قانون و سیستم عدالت جنایی به منظور کاهش تعصبات و بی‌عدالتی‌های نهفته در ذات این سیستم طرفداری می‌کند. مشروعیت نظم قانونی را زیر سؤال برده و آن را نسبی دانسته و معتقد است که یک بحران مشروعیت وجود دارد. قانون فی‌نفسه خوب تلقی می‌شود؛ اما بسیاری از قوانین موجود بد بوده و نیاز به اصلاح دارند (عبد الفتاح، ۱۳۷۷، ۸۶-۸۵).

بر مبنای جرم‌شناسی اداری، مقررات و رویه‌های اداری باید مورد آسیب شناسی قرار گرفته و در صورت نیاز اصلاح شوند و بر اساس جامعه شناسی لیبرال انحراف باید مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا را به عنوان «قوانین بد» شناسایی کرد و به مقابله با آنها پرداخت. ضرورت مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا به طرق دیگری در سایر نظریه‌های جرم‌شناسی نیز مشهود است.

۲. راهکارهای فقهی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا

متأسفانه، ظرفیت متعالی فقهی برای مبارزه با فساد به طور کلی و در جهت مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا در نظام اداری ایران، کمتر به کار گرفته شده است و حتی در مواردی اصلاً، به کار گرفته نشده است. به طور قطع، فقه، منبع سرشار شناختی و معرفتی و مدیریتی است که می‌تواند برای برخورد با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا مورد استفاده قرار گیرد. در این خصوص، چند راهکار فقهی که در زمان زمامداری معصومین (ع) هم جاری بوده است، از اهمیت بیشتری برخوردارند.

۲-۱. تقوی و خود کنترلی

یکی از راهکارهای مهم فقهی در مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، توسل به تقوا و خود کنترلی است. تقوی، نیروی کنترل درونی است که انسان را در برابر طغیان شهوات حفظ می‌کند. تقوا، از قدرت بازدارندگی و نیروی حرکتی پرتوانی برخوردار است که ماشین وجود انسان را از پرتگاه‌ها حفظ، و از سستی‌ها و خطاها بازمی‌دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷، ۷۹/۱۷). از آنجا که امام علی (ع) کارگزاران خود را به طور ویژه به رعایت تقوای فراوان سفارش می‌کند، می‌توان استنباط کرد که دیدگاه ایشان در اینجا بیشتر ناظر به تقوا و خود کنترلی در عرصه‌ی کار و کارگزاری است و کارگزار موظف به خود کنترلی در همه‌ی کارها، به‌ویژه در امر حکومت و مدیریت است؛ اگرچه این سفارش‌ها، در شکلی دیگر، همه‌ی افراد و عرصه‌ها را فرا می‌گیرد (حسنی، شمس، ۱۳۹۱، ۸۱). با مطالعه در آموزه‌های دینی، راه‌های زیادی برای ایجاد و توسعه‌ی تقوا و خود کنترلی در افراد و انسان‌ها قابل استخراج است.

در درجه اول، خداوند «بر باطن و ظاهر همه‌ی امور عالم آگاه است» (ملک، ۱۴)؛ در نتیجه بر اساس آموزه‌های دینی، نخستین گام برای مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، تزریق جهان بینی صحیح در جامعه است (حسنی، شمس، ۱۳۹۱، ۹۰). قرآن کریم می‌فرماید: «آیا انسان نمی‌داند که خداوند همه اعمالش را می‌بیند؟!» (علق، ۱۴). اگر توجه به حضور خداوند در محیط‌های اداری تقویت شود، هیچ رویه و مقرر جرم‌زایی، اثرگذار نخواهد بود.

از طرف دیگر، ایمان و پایبندی به آموزه‌های اسلامی، عامل بسیار مهمی در ایجاد خودکنترلی در انسان است (خدمتی و دیگران، ۱۳۸۱، ۸۴). پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «عابدترین مردم کسی است

که به فرایض دینی عمل کند، و با تقواترین اشخاص کسی است که از تمام محرمات دوری گزیند» (مجلسی، ۱۴۰۲، ۱۹۵/۵).

یکی از اعتقادهای اسلامی که زمینه ساز تحقق خود کنترلی است، مسأله‌ی ارزش و کرامت انسان است؛ چنانکه امام هادی(ع) می‌فرماید: «هرکسی که در نزد خودش پست و بی‌ارزش است، پس تو از شر او در امان نباش» (ابن شعبه، ۱۳۶۳، ۳۶۲). انسان، موجودی است که روح خدا در او دمیده شده است و فرشتگان بر او سجده کردند (مجلسی، ۱۴۰۲، ۴۲۹/۵). اگر انسان به این کرامت‌ها و مقامات توجه کند، هرگز به دنبال منافع غیرشرعی از طریق مقررات اداری نمی‌باشد.

۲-۲. استفاده از ظرفیت امر به معروف و نهی از منکر

چه بسا یک مقرره اداری جرم‌زا برای زمان بسیار طولانی و حتی چند ساله بر کشور حاکم است، بدون اینکه شخصی نسبت به وجود این مقرره اداری معترض باشد و از باب امر به معروف و نهی از منکر، کاری را انجام دهد. بر اساس آموزه‌های دینی، یکی از وظایف اجتماعی اساسی انسان‌ها، نظارت بر اعمال و رفتار همدیگر و حساسیت و توجه به عملکرد یکدیگر می‌باشد (حسینی، شمس، ۱۳۹۱، ۹۸).

نظارت بر مقررات و رویه‌های اداری از منظر فقهی بسیار مورد تأکید است و آیات تأیید کننده نظارت بر مقررات و رویه‌های اداری متعدد هستند. علامه طباطبایی در این خصوص می‌نویسد: «اینکه از میان همه گناهان قوم، خصوص کم فروشی و نقص در مکیال و میزان را نام برده، دلالت دارد بر اینکه این گناه در بین آنان شیوع بیشتری داشته و در آن افراط می‌کرده‌اند به حدی که فساد آن چشمگیر و آثار سوء آن روشن شده بود و لازم بود که داعی به سوی حق، قبل از هر دعوتی آنان را به ترک این گناه دعوت کند و از میان همه گناهانی که داشته‌اند، انگشت روی این یک گناه می‌گذارد» (طباطبایی، ۱۳۹۷، ۵۴۱).

طبق این فریضه قرآنی، مسئولیت‌ها در ساختار جامعه اسلامی به صورت متقابل قرار داده شده است. اصل هشتم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز این مسأله را تأیید می‌نماید (فتحی، ۱۳۹۷، ۱۶). در وجوب امر به معروف و نهی از منکر، بین فقهاء، هیچ اختلافی وجود ندارد (امام خمینی، ۱۴۱۵، ۲۰۴/۱)؛ به گونه‌ای که شیخ طوسی می‌نویسد: «واجبان بلا خلاف بقول الأمة» (طوسی، ۱۳۷۵، ۱۴۶)؛ تنها اختلافی که بین فقهاء وجود دارد، در این مسأله می‌باشد که آیا وجوب در این حکم، شرعی است و یا عقلی (علامه حلی، ۱۴۱۳، ۴۵۶/۴)؟ «ویل لقوم لا یدینون الله بالأمر بالمعروف و النهی عن المنکر» (حر عاملی، ۱۴۱۴، ۱۱۷/۱۶)؛ وای به حال ملتی که با امر به معروف و نهی از منکر، تسلیم خدا نمی‌گردند.

گزارش مقررات و رویه‌های جرم‌زا نیز به عنوان یکی از مصادیق این فریضه باید به جنبه پیشگیرانه آن به ویژه به عنوان یک رهیافت اجتماعی نگریسته شود و توجه و شناخت ریشه‌ای جرائم اداری را در کنار اثرات وضعی آن می‌تواند اثرات واقعی‌تری داشته باشد.

۲-۳. توسعه مسئولیت کیفری و مدنی و اداری واضعان مقررات اداری جرم‌زا

اگر اشخاص مسئول در وضع مقررات و رویه‌های اداری، بدانند که مسئولیت ناشی از وضع یک قاعده نامناسب و جرم‌زا از لحاظ کیفری و مدنی با آنها است، در زمان وضع مقررات اداری توجه بیشتری خواهند نمود.

در موارد متعددی، برخی از اشخاص به طور عمد و به منظور ایجاد فساد در جامعه اسلامی و یا برای بهره بردن از مقررات جرم‌زا، مبادرت به وضع چنین مقرراتی می‌نمایند، از منظر فقهی باید واضعان عمدی قوانین و مقررات اداری جرم‌زا از کار برکنار شوند و در صورت عامدانه بودن رفتارشان، مجازات شده و از عهده خسارات وارده نیز برآیند. یکی از اقدامات، برای مبارزه قاطع با فساد اداری، برکناری و نصب کارگزاران بر اساس حق محوری و شایسته سالاری است. برای تحقق چنین برنامه‌ای امام علی (ع) در نخستین روزهای حکومت خویش اعلام نمودند: « وَ الَّذِي بَعَثَهُ بِالْحَقِّ لِيُبَلِّغَنَّ بَلْبَلَةً وَ لِيُغْرِبَنَّ غَرْبَةً » (کلینی، ۱۴۰۷، ۳۶۹).

هنگامی که به امام (ع) گزارش دادند، ناظر و بازرس بازار اهواز رشوه می‌گیرد، پس از اطمینان از درستی گزارش، در نامه‌ای به فرماندار اهواز دستور قاطع در برکناری و مجازات وی می‌دهد (ابن حیون مغربی، ۱۳۸۵، ۵۳۲/۲).

مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا در بیشتر موارد منجر به ورود خسارت مالی و اقتصادی به دولت و بیت‌المال می‌گردند. یک راهکار فقهی برای مقابله با این مقررات این است که خسارات وارده ناشی از این مقررات به خزانه دولت بازگردد. امام علی (ع) در بخشی از سیاست اصلاحی خویش که همان بازگرداندن بیت‌المال به غارت رفته است، با صراحت اعلام می‌کند: « آنچه عثمان از خراج مسلمانان و مال خدا بخشش کرده، باید به بیت‌المال مسلمانان برگردد؛ (مسعودی، ۱۳۸۴، ۱۴۹). آن حضرت در جایی دیگر می‌فرماید: « بدانید هر زمینی که عثمان بخشید و هر ثروتی که از اموال خداوند هدیه داد، به بیت‌المال باز می‌گردد» (مغربی، ۱۴۰۹، ۳۷۳/۱).

امروزه نیز اگر مقامات اداری بدانند که مسئولیت مدنی ناشی از وضع مقررات نادرست با آنها است، در زمان وضع مقررات به جرم‌زا بودن آن توجه بیشتری خواهند کرد؛ اما متأسفانه، در وضعیت حاضر، مسئولیت مدنی ناشی از قانونگذاری و وضع مقررات پذیرفته نشده است و این موضوع با مبانی فقهی در تضاد است.

یکی از راهکارهای مهم مقابله با مقررات و رویه‌های جرم‌زا این است که مسئولان اداری که چنین مقرراتی را ایجاد کرده‌اند، از جهت اداری پاسخگویی عمل اداری خود باشند و به عبارت دیگر، وضع مقررات جرم‌زا، یک تخلف اداری محسوب شود. حضرت علی (ع) در خطبه ۲۰۵ به لزوم برخورد قاطع با مجرمین اداری توجه ویژه‌ای را مبذول داشته است که این برخورد قاطع شامل بلند پایه‌ترین مقام اداری نیز می‌شود.

۲-۴. شایسته سالاری در انتخاب واضعان مقررات اداری و تغییر نگرش آنان

هر نظام اداری و حکومتی برای اینکه بتواند امور جامعه‌ی خود را به‌درستی اصلاح کند، باید از کارگزاران شایسته و متعهد بهره‌گیرد. میان همه‌ی حکومت‌ها، تاکنون هیچ حکومتی، مانند حکومت امیرالمؤمنین علی (ع) درخصوص امور کارگزاران خود حساسیت و دقت به خرج نداده است. حضرت، مرتباً، مردم را به مسأله‌ی کارگزاران توجه می‌دادند و می‌فرمودند که مبدا زمامداران بی‌اهلیت بر سر کار آیند و جامعه و مردمان را به تباهی کشانند؛ چراکه اگر حساسیت مردم به چگونگی رفتار کارگزاران از بین رود، آن‌گاه افراد بی‌لیاقت و فاقد صلاحیت در مراتب زمامداری قرار می‌گیرند و جامعه را به تباهی می‌کشانند (مجلسی، ۱۴۰۲، ۱۷۶/۵).

امیر مؤمنان (ع) در جای جای سخنان خود، بر این اصل تأکید کرده‌اند که همانا بدترین وزیران و همکاران تو، آنانی هستند قبل از تو، همکار و وزیر زمامداران فاسد بودند (ابن شعبه، ۱۴۰۴، ۱۲۹). ترویج فرهنگ وظیفه‌شناسی و وجدان کاری در این خصوص بسیار مؤثر است (منطقی سعادت، ۱۳۷۵، ۴۱). وجدان کاری و وظیفه‌شناسی، یکی از عوامل فرهنگی مؤثر جهت مبارزه با فساد و انحراف اجتماعی به شمار می‌آید. می‌توان گفت که بین وجدان کاری و فساد، رابطه‌ای معکوس وجود دارد؛ به این معنا که با فقدان وجدان کاری، فساد و انحرافات افزایش خواهند یافت و وجود آن می‌تواند باعث کاهش فساد اداری در سازمان‌ها شود. بدین ترتیب، ضعف وجدان کاری از مهمترین ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی فساد اداری است.

۲-۵. پیگیری مقررات اداری و حذف مقررات زاید

مقررات اداری نیازمند پیگیری بعد از تصویب هستند و در واقع یک نوع نظارت بر خود مقررات از حیث آثار لازم است. برای انجام کارهای (حوزه مسئولیت) خویش، کسی را جانشین خود قرار ده، و به همراه گروهی از یاران به مناطق مشخص شده سرزمین سواد (بخشی از عراق) برو و نظر مردم را در مورد عملکرد کارگزارانم جويا شو و رفتار آنها را تحت نظر بگیر (احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ۳۹۶/۱). این دستورالعمل‌ها نشان از جایگاه ویژه نظارت و پیگیری در سیستم اداری از نگاه فقهی دارد.

صاحب جواهر، در مسأله هشتم از حد محاربه به بیان احکام برخی از فسادهای اقتصادی و اداری می‌پردازد. او می‌نویسد: «المسألة الثامنة: لا يقطع المستلب ولا المختلس ولا المحتال على الأموال

بالتزویر و الرسائل الکاذبة، بل يستعاد منه المال و يعزر بما يراه الحاكم» (نجفی، ۱۳۶۲، ۵۹۷). برخی از فقهاء، در بحث امر به معروف و نهی از منکر، به لزوم نظارت عمومی پرداخته‌اند (سیفی مازندرانی، ۱۴۱۵، ۲۱).

مقررات و رویه‌های اداری که در آن‌ها، مسئولیت تعیین نشده است، جرم‌زا هستند. در صورتی که مقامات اداری اعمال خلاف قانون انجام دهند، یا از قواعد صلاحیت تخطی نمایند، یا از اختیارات خود سوء استفاده کنند، یا در اجرای قوانین و مقررات تخلف ورزند و یا از انجام وظایف خودداری نمایند و از این جهت ضرری به شخصی برسد، مسئول اداری باید آن را جبران کند.

۲-۶. مداخله مردم در انتخاب مقامات اداری و گزارش مقررات جرم‌زا

با دخالت دادن مردم در انتخاب مقامات اداری، نظارت بیشتری از سوی مردم نسبت به آنها اعمال می‌شود؛ از طرف دیگر، باید نظام‌های تشویقی برای گزارش مقررات و رویه‌های جرم‌زا ایجاد شود. مشارکت اجتماعی، بر گسترش روابط بین گروهی دلالت دارد و درگیر ساختن مردم در فرایندهای اجتماعی مختلف را هدف قرار می‌دهد (محسنی تبریزی، ۱۳۶۹، ۱۰۸).

احادیث زیادی در این زمینه وجود دارند که اهمیت این اصل را می‌رسانند؛ مانند این روایت که پیامبر خدا(ص) می‌فرماید: «من أصبح و لم یهتّم بامور المسلمین فلیس بمسلم» (کلینی، ۱۳۶۲، ۲۳۹). این حدیث و احادیث فراوان دیگر، تأکیدی روشن، صریح و قاطعی بر مسئولیت انسان‌ها نسبت به همدیگر و جامعه پیرامونی‌شان هستند.

از راهکارهای مهم برای مقابله با مقررات و رویه‌های اداری نادرست، این است که به اشخاص افشاگر، مبالغی به عنوان تشویق داده شود. اگر یک شهروند، با یک رویه فسادآمیز در یک اداره دولتی رو به رو شد و این رویه را گزارش داد، تشویق شود. سؤال این است که آیا از منظر فقهی مبالغی که به چنین شخصی داده می‌شود، جایگاهی دارد یا خیر؟

همان‌گونه که حاکم در نظارت متراکم و یا قراردادن ناظر رسمی، مبلغی از خزانه را قرار می‌دهد، در این صورت نیز حاکم به ازای نظارت و افشاگری ناظر عمومی، مبلغی را برای او تعیین می‌نماید و در حقیقت می‌توان این‌گونه پرداخت‌ها را در ذیل برخی از عقود و قراردادهای فقهی از جمله جعاله و وکالت قرار داد.

۲-۷. اصلاح ساختار نظام اداری بر اساس مبانی فقهی

کاملترین و بهترین قانون از سوی خداوند وضع می‌شود؛ لذا حکومتی متناسب و بر اساس همان قوانین لازم است تا برنامه‌ها و دستورات الهی تحقق یابد و اجرا شود. امام علی (ع) نیز حکومت را برای اداره جامعه لازم شمرده‌اند؛ هر چند حکومت فاجر باشد (ابن هشام، ۱۴۱۲، ۵۰۵). حکومت در اسلام خود

به خود اصالت ندارد، و هدف آن اجرای احکام الهی است (حق پناه، ۱۳۷۷، ۱۲)؛ بر این اساس، نظام اداری ایران باید دچار اصلاحات اساسی گردد و مبانی فقهی به طور جدی به آن ورود پیدا کند.

یکی از اصول اساسی در مبارزه با فساد اداری، برخورد یکسان و بدون تبعیض با مرتکبان آن است (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۲، ۲۱۳). در حوزه حقوق اداری و بدون تبعیض باید با هر شخصی که از این مقررات سوء استفاده می‌کند، برخورد کرد؛ حتی اگر در مقام وضع قاعده حقوقی باشد.

اصلاح دیگر در ایجاد محیط زیربنایی مؤثر است. این تلاش برای نهادسازی را می‌توان با تمرکز بر شایسته‌سالاری و پرداخت حقوق کافی به کارکنان، ایجاد کرد. استخدام مأموران دولتی باید بر اساس دو معیار اصلی شایستگی و درستکاری باشد؛ آن‌گونه که در قرآن کریم آمده است: « قالت یا أبت استأجره ان خیر من استأجرت القوي الامین » (قصص، ۲۶).

حقوق و مزایای پرداختی برای مستخدمان دولتی باید مکفی و حداقل برابر حقوق دریافتی همقطاران آنها در بخش خصوصی باشد تا بهروری آنها افزایش پیدا کند و کمتر در معرض وسوسه فساد قرار بگیرند. در کلامی از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است: «خداوند در روز قیامت به سه کس نظر نمی‌کند: انسان آزادی که شخص آزادی را بفروشد؛ انسان آزادی که خودش را بفروشد و مردی که پرداخت دستمزد کارگر را آن قدر به تأخیر اندازد که رطوبت عرق ناشی از کار او خشک شود» (متقی هندی، ۱۴۰۵، ۳۵).

یکی از عوامل مهمی که باعث می‌شود انسان‌ها به ورطه فساد و تباهی کشیده شوند، احتیاج و نیازمندی است (رضائیان، ۱۳۸۵، ۱۲)؛ از همین رو، فقر و نداری در آموزه‌های دینی همسایه‌ی دیوار به دیوار کفر معرفی شده است؛ چنانکه پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: « کاد الفقر أن یکون کفراً » (محمدی ری شهری، ۱۳۸۷، ۸۶).

۳. راهکارهای حقوقی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا

منظور از راهکارهای حقوقی مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، استفاده از ظرفیت‌های حقوقی در مراحل مختلف تقنین، اجرا و رسیدگی است که در نهایت، از ایجاد چنین مقررات و رویه‌های پیشگیری کرده و یا در صورت وجود چنین مقرراتی بتوان آثار نامناسب آنها را کاهش داد.

۳-۱. اصلاح شیوه مقررات‌گذاری و حاکمیت واقعی قانون

حاکمیت قانون از اصول اولیه حکمرانی خوب است. برقراری واقعی حاکمیت قانون اولین و مهمترین ابزار حکمرانی خوب برای زدودن جنبه جرم‌زایی مقررات و رویه‌های اداری است (تاماتاها، ۱۳۹۵، ۳۱). اولین لازمه مقابله با جرم‌زایی مقررات و رویه‌های اداری، تحقق واقعی و نه صوری حاکمیت قانون

است. در صورت تحقق حاکمیت واقعی قانون، حداقل این است که رویه‌های اداری جرم‌زا کنار گذاشته شده و به جای این رویه‌های نادرست، از موازین قانونی، بهره گرفته خواهد شد.

یک بخش مهم از مقررات جرم‌زا، ضمانت اجرای‌های کیفری هستند. ضمانت اجرای‌های کیفری در ارتباط با مفاسد اداری چندان مشخص و معلوم نیست و راه تفسیر در این خصوص باز است. امروزه، وضع محرومیت‌های شدید اجتماعی برای صاحب منصبان دولتی فاسد، ضرورتی اجتناب ناپذیر می‌باشد (واردی، ۱۳۹۲، ۱۴).

یکی از مهمترین رویه‌های نارست حاکم بر نظام اداری ایران، کارچاق کنی می‌باشد که متأسفانه این رویه توسط عرف و جامعه تاحدی هم مورد پذیرش قرار گرفته است (ضیایی، ۱۳۹۵، ۵۶). رویه نادرست و معمول کارچاق کنی در ادارات ایران، عامل مهم جرم‌زایی است که باید با آن برخورد شود. یکی از مهمترین مقررات اداری جرم‌زا، مقرراتی است که اجازه چند شغله بودن را به برخی از اشخاص می‌دهد. قانون ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل که از جمله قوانین پیشگیرانه بوده و در راستای اصل ۱۴۱ قانون اساسی به تصویب رسیده، در عین حال که یک قانون مترقی است، لیکن ابهامات عدیده‌ای دارد، این ابهامات این قانون را به یک قانون جرم‌زا، تبدیل کرده است (حسینی، ۱۳۹۴، ۸۰). این قانون که از نظر هدف بسیار عالی و متعالی است، باید با ذکر تمامی جزئیات راه را بر روی هرگونه سوء استفاده ببندد. فعالیت همزمان در بخش خصوصی و بخش دولتی، از مهمترین مقررات جرم‌زا در بیشتر کشورهای جهان شناخته می‌شود.

در مورد برخی از تخلفات اداری در حوزه قراردادهای اداری ضرورت جرم‌انگاری به شدت مشاهده می‌شود (چقا میرزا، ۱۳۹۶، ۹۹). در مورد تخلفات اداری مهم، مقررات باید از ضمانت اجرای کافی و قاطع اداری و کیفری برخوردار باشند (داد خدایی، ۱۳۹۲، ۲۱۸)؛ در نتیجه، لازم است قوانین موجود در این حوزه اصلاح گردد.

۲-۳. شفاف نمودن مقررات و رویه‌های اداری

جرم‌زایی را باید در مقررات و رویه‌های اداری غیرشفاف، جستجو کرد. یک نظام خوب از مقررات و رویه‌های اداری، مبتنی بر شفافیت است (فلاحیان، جلیلی، ۱۳۹۸، ۲). شاخص شفافیت در این خصوص بسیار کمک کننده است (محسنی، ۱۳۸۵، ۱۸۳). آمار سازمان شفافیت جهانی و آمار و ارقام رسمی مراکز و نهادهای مشابه در کنار اقدامات جدی صورت گرفته نشان می‌دهد که در مبارزه با مقررات فسادآور اداری موفق نبوده است (داداشی، ۱۳۹۰، ۱۸). ابهام و عدم شفافیت بر بیشتر مقررات حاکم شده است؛ برای نمونه، یکی از مشکلاتی که در مبارزه با جرایم اخلال در نظام اقتصادی کشور وجود دارد، ابهام در مفاهیم به کار رفته در قانون مربوطه است (حسین الحسینی و دیگران، ۱۴۰۱، ۱۱۹). این ابهام و عدم شفافیت در سایر حوزه نیز وجود دارد.

در مرحله اجراء نیز، متأسفانه برخی از نهادها به دلایلی خود را از شفاف بون بی‌نیاز می‌دانند و این همان نقطه شروع جرم‌زایی است. جداسازی نهادهای زیر نظر رهبری در قوانین عادی مطابق با رویکرد مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان موجب محدودیت‌هایی در قانونگذاری و نظارت شده است که با اصول نظارت‌پذیری همه نهادها، برابری در مقابل قوانین و صلاحیت عام مجلس شورای اسلامی مطابق اصل ۷۱ قانون اساسی در تعارض است (رستمی و دیگران، ۱۳۹۷، ۸۱). به طور کلی تمامی مقررات و رویه‌های اداری که سعی در مستثنی کردن بخش‌هایی از نظام اداری از نظارت و کنترل را دارند، جرم‌زا هستند (حسامی، ۱۴۰۱، ۲۶). متأسفانه، اشاره مستقیمی در هیچیک از قوانین به افشاگری در خصوص خود مقررات و رویه‌های جرم‌زا نشده است (دریجانی، ۱۴۰۰، ۲۱۷).

یکی از ابعاد مهم شفافیت در بعد سیاسی است و شفافیت احزاب و نامزدهای انتخاباتی را می‌توان مهمترین محور بخش شفافیت سیاسی تلقی نمود (فلاحیان، جلیلی، ۱۳۹۸، ۹). کاربرد معیارهای شفاف، ثابت و منسجم در تفسیر و اجرای قوانین و مقررات امری کلیدی برای ایجاد یک محیط اداری عاری از فساد و جرم می‌باشد (جان نثاری، ۱۳۹۸، ۳۲).

از ابعاد مهم شفافیت کاستن از مقررات است (جلالی نایینی، ۱۳۹۴، ۷). فعالیت‌هایی همچون: مالیات‌گذاری، یارانه دهی، بازار توزیع و مالکیت دولتی همه در حوزه ی مقررات زدایی قرار می‌گیرد (مرادی، ۱۳۷۳، ۳۷). یکی از مهمترین نقش‌ها در فرایند تغییر ساختار و خصوصی سازی، صنایع همگانی و عمومی را نهاد مقررات زدایی بر عهده دارد (هداوند، ۱۳۹۸، ۱۶). وجود نهاد تنظیم کننده ی مقررات اجتناب نا پذیر است (گرچی ازندریانی، ۱۳۸۸، ۳۷) و در نتیجه، حذف مقررات زائد و اضافی، به طور جدی جنبه جرم‌زایی در مقررات و رویه‌ها را کاهش می‌هد.

بهترین اقدامات مقابله با فساد مبین نیاز به کاهش پیچیدگی‌های روندهای اداری و حوزه اختیارات از رهگذر مهندسی مجدد فرآیندها در ارایه خدمات می‌باشد (هاشمی، ۱۴۰۱، ۷۴)؛ چنانچه به پرونده‌های مطروحه در حوزه جرایم ارتكابی در امور مالی اداری و شهرداری‌ها، مراجعه شود، عدم شفافیت در مقررات و رویه‌های بودجه‌ای و مالی، محل مناسبی برای ارتكاب جرم بوده و می‌باشد.

۳-۳. جرم زدایی

جرم‌زدایی^۱ یکی از اهرمها و سازوکارهایی است که از سوی قانونگذار مورد استفاده قرار گرفته و به واسطه‌ی آن، عناوین مجرمانه از جرائم سلب می‌گردد (محمودی، ۱۳۸۵، ۱۰۵).

جرم‌زدایی شامل فرایندهایی است که از طریق آن‌ها صلاحیت نظام کیفری برای اعمال ضمانت اجراها به عنوان واکنش نسبت به بعضی از رفتارها، یعنی رفتارهای مجرمانه‌ی خاصی، سلب می‌شود. این عمل ممکن است به وسیله‌ی قانونگذاری یا روشی انجام گیرد که به موجب آن، قوه قضاییه قانون

^۱. Decriminalisation.

را تفسیر می‌کند. فرایند جرم‌زدایی ممکن است به یک عمل جرم‌زدایی کلی رسمی منجر شود (مهرا، ۱۳۷۷، ۳۰۱) و نیاز امروزی نظام اداری ایران است.

۳-۴. کاهش مقررات و رویه‌های امنیت مدار اداری

سیاست‌های امنیت مدار به طور کلی، زمینه ساز جرم و فساد هستند (خانی، ۱۳۹۶، ۲۵). آزادی، حقوقی به فرد اعطا می‌کند تا در پناه آن عقاید خود را از طریق سخنرانی، مطبوعات، کتب، یا کنفرانس برای همه باز گوید (رمون، ۱۳۸۰، ۹). در اعلامیه جهانی حقوق بشر و یا میثاق حقوق مدنی و سیاسی از آزادی دسترسی به اطلاعات به عنوان یکی از مهمترین مقدمات آزادی بیان نام برده شده است (انصاری، ۱۳۹۵، ۸۷). حق دسترسی آزاد به اطلاعات، مجموعی از تعهدات منفی و مثبت بر عهده دولت‌ها قرار می‌دهد (رمون، ۱۳۸۰، ۳۰).

انتخاب آزادانه افراد در پذیرش هر نوع تفکر اجتماعی، فلسفی، سیاسی یا مذهبی بدون ترس و نگرانی از حقوق ابتدایی بشر است (طباطبائی مؤتمنی، ۱۳۸۲، ۸۷) که در آیات الهی نیز به آن اشاره شده است.^۱ برخورداری از حق آزادی عقیده، ریشه در حیات بشر دارد که امروزه با تحولات زیر بنایی در نظام فکری جهان و به تبع آن تحولات سیاسی گسترده در دنیا به صورت یک حق اساسی در قوانین مدون بین‌المللی و داخلی جایگاه خود را پیدا کرده است (مطهری، ۱۳۷۲، ۱۰۳). آزادی بیان جوهره دموکراسی است (نمک دوست تهرانی، ۱۳۸۳، ۲۵) و بدون وجود و تضمین آن، دموکراسی ناقص است (غفاری، قاسمی، ۱۳۸۵، ۸۵).

گرایش رایج در جهان، آن است که مؤسسات مشمول قانون با ذکر قواعد و موازین مشخص و بی‌آنکه احصا شوند، صرفاً، تعریف شده و آزاد باشند (انصاری، ۱۳۹۵، ۷۷). دسترسی به اطلاعات موجب می‌شود تا رانت خواری اطلاعاتی در حوزه‌ی بازرگانی و اقتصاد به حداقل برسد و دولت با فروش اطلاعات منابع مالی لازم را برای اجرای قوانین دسترسی به اطلاعات فراهم آورد (هداوند، ۱۳۸۹، ۷۱۰).

در مورد گزارش دهندگان مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، باید تدابیری سنجید که گزارش دهنده، از مصونیت و حمایت خوبی برخوردار باشد تا تشویق به گزارش‌دهی گردد که هیچ‌گونه تهدید و نگرانی‌های نسبت به تعقیب نداشته باشد؛ زیرا ترس از انتقام، افراد را از گزارش منع می‌کند. ماده ۱۴ قانون نظارت بر تطبیق استراتژی مبارزه با فساد اداری در مورد مصونیت و حمایت اطلاع دهندگان و شاهدان بیان می‌دارد: اشخاصی که در کشف قضایای فساد اداری با حسن نیت به حیث اطلاع دهنده یا در جریان تحقیق و محاکمه به حیث شاهد همکاری یا اسناد و مدارک موجه را ارائه نموده باشند، از هر نوع فشار و تهدید و رفتار غیرموجه، مصون بوده و حسب احوال برای اطلاع دهنده پاداش اعطا می‌گردد.

^۱. «لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی» (بقره، ۲۵).

در ایجاد جریان آزاد اطلاعات باید از تمامی امکانات و روش‌ها بهره برد (خلیق، ۱۳۸۷، ۲۱۰). کشورهای که حق دسترسی به اطلاعات را در زمره حقوق بشر می‌دانند، بدون هیچگونه تبعیضی حق دسترسی به اطلاعات همگانی را شناسایی کرده‌اند (اسماعیلی، ۱۴۰۰، ۵۰). اگر اشخاص ذی‌نفع و بدون سمت خواستار ارائه اطلاعات شوند، مؤسسات مذکور حق ارائه اطلاعات را به آن‌ها ندارند و یا اگر بعد از ارائه درخواست از سوی شخص ذی‌نفع افراد دیگری نیز نفع داشته باشند، مؤسسات مذکور حداقل باید نظر افراد ذی‌نفع دیگر را جویا شوند و بعد راجع به ارائه اطلاعات تصمیمات لازم را اتخاذ کنند (شاکر، ۱۴۰۰، ۱۲).

در جمهوری اسلامی ایران، لازم نیست درخواست دسترسی به اطلاعات در بردارنده هیچ دلیلی باشد؛ بنابر این، مؤسسه مربوطه، حق اخذ توضیح از خواهان اطلاعات را ندارد (قوام، ۱۳۷۳، ۳۲) و فقط باید مقررات دقیق و همه‌جانبه‌ای در بطن نیرومندترین وسایل ارتباط جمعی یعنی: رادیو و تلویزیون، البته در چارچوب حقوق و آزادی‌ها تدوین گردد (قاضی شریعت پناهی، ۱۳۸۰، ۱۶۳). سطوح مهارت‌های ارتباطی بر توانایی فرد در استفاده از منابع اطلاعاتی اثر می‌گذارد و کیفیت زندگی فرد را بهبود می‌بخشد (خسروجردی، ۱۳۸۴، ۱۵۶)؛ از این رو، وقتی مردم به اطلاعات مربوط به مقررات و رویه‌های اداری، دسترسی داشته باشند، بدون ابهام و با رغبت کامل در سطوح ملی مشارکت همه‌جانبه خواهند داشت و به داوری این مقررات و رویه‌ها می‌پردازند. جامعه دموکراتیک تمامی استدلال‌ها را برای اینکه بخش اعظم اطلاعات دولتی برای واری و بررسی همگانی در دسترس باشد، در اختیار دارد (نمک دوست تهرانی، ۱۳۸۳، ۵۱).

در دنیای معاصر، آزادی اطلاعات لازمی دموکراسی مشارکتی شناخته شده و به دلیل کارکردهای مفیدش، اکسیژن مردم سالاری لقب گرفته است؛ زیرا اگر مردم ندانند که در جامعه چه می‌گذرد و اگر اعمال حاکمان و مدیران جامعه از آنان پنهان باشد، در این صورت چگونه قادر خواهند بود در اداره امور جامعه نقش ایفا کنند و سهم مهمی داشته باشند (انصاری، ۱۳۸۷، ۳۳).

به اعتقاد، برخی صاحب نظران، وقتی مردم از میزان بودجه کشور، نحوه تخصیص آن به دستگاههای حکومتی و نحوه مصرف، میزان آن و قراردادهایی که این دستگاهها با اشخاص مختلف و به مناسبتهای مختلف منعقد کنند، آگاهی داشته باشند، بسیاری از زمینه‌های فساد اداری و مالی از بین می‌رود. افراد نالایق به آسانی نمی‌توانند وارد دستگاههای حکومتی شوند و بسیاری از مجاری رانت خواری مسدود می‌شود. اسرار گرایی^۱ افراطی پوششی است که خطاهای حکومت و مامورانش در پشت آن پنهان می‌شود و آزادی اطلاعات در صدد است تا شفاف سازی حکومت را جایگزین آن کند.

¹. Secrecy.

². Open Government.

دولتها و حکومت‌ها و خصوصاً دولت‌های پس از جنگ که فساد اداری و سوء استفاده از مقررات و رویه‌های اداری، از مشخصات اساسی آنها است؛ دسترسی نداشتن مردم به اطلاعات و ناآگاه بودن مردم از مسائل حکومت را همواره به نفع خود می‌دانند؛ زیرا آگاهی مردم به عنوان ابرار فشار علیه دولت‌ها می‌تواند استفاده شود؛ از این رو، دولت‌ها با انگیزه پنهان نگه داشتن ضعف‌های خود از یک طرف و فرار از انتقادات احتمالی، در صورت دسترسی مردم به اطلاعات، از طرف دیگر، نمی‌خواند که مقررات و رویه‌های آنها، زیر سؤال برود؛ اما این روندی اشتباه است که باید اصلاح شود و تمامی مقررات و به خصوص رویه‌های اداری، باید روی میز قرار گرفته و در معرض داوری مردم باشند؛ از این رو، واضح است که در صورت صادق بودن دولت‌ها و دسترسی مردم به اطلاعات مربوط به مقررات و رویه‌های اداری، زمینه‌های فساد و سوء استفاده کمتر شده و تنها در سایه دسترسی به اطلاعات است که شفافیت و پاسخگویی ایجاد می‌شود. در واقع فسادهای دولت‌ها از کتمان اطلاعات نشأت می‌گیرد؛ پس اگر دولت‌ها با صداقت و حسن نیت دسترسی به اطلاعات را حق مردم بدانند؛ دولت حاکم بدون مشکل و با ثبات و دوام بیشتری به کار خود ادامه می‌دهد؛ چون در این صورت، مردم پشتیبان آن می‌باشند و هر کشوری که ملتش حمایتش کند، همیشه استقلال و اعتبار بین‌المللی خود را حفظ می‌کند.

وقتی حق دسترسی به اطلاعات به رسمیت شناخته شود، خود به خود، شفافیت شکل حقوقی به خود می‌گیرد و در بطن جامعه نهادینه می‌شود و نهادینه شدن آزادی اطلاعات منجر به همکاری مداوم و توأم با رغبت مردم با دولت می‌شود؛ بنابر این، شفافیت پیش شرطی است برای مشارکت شهروندان در نظام سیاسی است.

تنها یک نظام باز می‌تواند، منافع شهروندان را تامین کند و در نتیجه، از الزام و تعهد بیشتر شهروندان خود بهره مند شود. وقتی که الزام و تعهد شهروندان در امور جامعه بیشتر شود و پاسخگویی مسئولان در مقابل مردم تضمین شود مردم و افکار عمومی جامعه نیز موجبات داشتن یک حکومت خوب و مردمی را تسهیل می‌کنند. این گونه که با همدلی و همکاری و مشارکت در اداره امور فعالیت می‌کنند؛ بنابر این، سازمان‌ها و مؤسسات باید اطلاعات درست و کارآمد را به مردم بدهند و گرنه اطلاع رسانی که بر اساس پنهان کاری، تحریف و سرپوش گذاشتن بر نقاط ضعف بنا شده باشد، مطمئناً در دراز مدت موجب شرمندگی سازمان اطلاع رساننده و دولت می‌شود.

همه می‌دانند که اگر فعالیت‌های حکومت و فرایند تصمیم‌گیری‌ها از نظارت عمومی پنهان دانسته شود، قضاوت آگاهانه و ارزیابی‌های مردم به مطبوعات و مجلس دشوار و حتی بی‌ثمر خواهد بود؛ البته، در داخل هر حکومتی ساز و کارهایی نظیر مجلس، دادگستری یا یک بازرس ویژه^۱ وجود دارد که از آنها برای بررسی و کنترل سوء استفاده از مقررات و رویه‌های اداری، به وسیله مجریان و سایر اشخاص،

^۱. Ombudsman.

استفاده می‌شود، لیکن برای اینکه این ساز و کارها نیز کارآمدتر باشند، دسترسی آن‌ها به اطلاعات اجتناب ناپذیر است (انصاری، ۱۳۸۷، ۳۵).

بنابر این، اگر دولتها خود را مکلف به پاسخگویی به مردم بدانند و مردم به اطلاعات موجود در مؤسسات عمومی دسترسی داشته باشند، خود به خود نکات مبهم برای آن‌ها مطرح و حل می‌شود؛ زیرا که آنان با دسترسی آزاد به اطلاعات بر اوضاع اطلاعاتی حاکم بر کشور مسلط می‌شوند. واضح است که اصل پاسخگویی مقدمه‌ای در راستای تحقق اصل شفافیت می‌باشد که هم‌ی اینها منجر به اعتماد عمومی به دولتها و پایداری حکومت خواهد شد.

امروزه، تولید اطلاعات و دانش در تمامی ابعاد علمی، فنی و کاربردی و پراکندن آن با ابزارها و امکانات ارتباطی با هدف به اشتراک گذاری آن‌ها در سطح ملی یا بین‌المللی فرایندی تحول‌زا و مثبت در عرصه تبادلات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، آموزشی و... می‌باشد. فراهم شدن امکان دسترسی عمومی به مقررات و رویه‌های اداری در حوزه‌های مختلف مورد نیاز مردم و به کارگیری آن‌ها برای توسعه فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و آموزشی و... از جمله مزیت‌هایی است که عاید تولید کنندگان و کاربران اطلاعات می‌شود. برای مثال و در حالی که دسترسی عموم به مقررات شرکت‌های دانش بنیان، لازمه توسعه است (جلالی نایینی، ۱۴۰۱، ۵).

در کشور ایران که در سال ۱۴۰۱ به دنبال فرمایش مقام معظم رهبری مبنی بر اینکه این سال، سال تولید دانش بنیان است، تمامی مردم باید به مقررات و رویه‌های مربوط به ایجاد شرکت‌های دانش بنیان، دسترسی داشته باشند و اگر این اطلاعات، فقط در اختیار، عده‌ای خاص قرار گیرد، از یک طرف موجب سوء استفاده و جرم‌زایی می‌گردد و از طرف دیگر، هدف نهایی از شعار سال که همان توسعه کشور است، محقق نمی‌گردد.

نتیجه‌گیری

مقررات و رویه‌های اداری از جمله عوامل بیرونی جرم‌زا تلقی می‌گردند. از حیث مبانی نظری لزوم اصلاح مقررات و رویه در نظریه جرم‌شنای اداری از طریق آسیب شناسی این مقررات و رویه‌ها و اصلاح آنها مورد تأکید قرار گرفته است و از منظر جامعه شناسی لیبرال انحراف، که شدیداً بر نگرش برجسب زنی و تعامل‌گرایی تکیه دارد، مقررات و رویه‌های اداری فی‌نفسه خوب تلقی می‌شوند؛ اما بسیاری از مقررات اداری موجود بد (جرم‌زا) بوده و نیاز به اصلاح دارند.

از منظر فقهی، مبارزه با فساد و انحرافات اجتماعی، یکی از اصول و اهداف اساسی دین مبین اسلام است. مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا زمینه ساز فساد در نظام اداری محسوب می‌شوند. آموزه‌های دینی، سرشار از راهکارها و راه‌حل‌های پیشگیری از بروز فساد در جامعه و مبارزه با آن می‌باشد؛ چنان‌که پیامبران الهی و پیشوایان دین، در عمل نیز اهتمام جدی به این امر داشته‌اند.

با مراجعه به آموزه‌های فقهی دریافت می‌شود که بالاترین شکل پاسخ‌گویی، از درون افراد ناشی می‌شود، نه از بیرون و جامعه. برای رسیدن به این نوع از پاسخ‌گویی درونی، باید جهان‌بینی افراد را توسعه داد، تا جایی که از مرز زندگی این دنیایی بگذرد و زندگی اخروی و جاودانی را نیز شامل شود. این، در واقع، مشخصه‌ی اصلی جهان‌بینی اسلامی است. در چنین شرایطی هیچ شخصی حاضر نیست تا از مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا سوء استفاده کرده و به دنبال منافع شخصی خودش باشد.

خودکنترلی ناشی از تقوی چه برای کارکنان اداری و چه برای عموم افراد جامعه بهترین راه مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زاست و شخص به جای اینکه منافع خود را از قبل این مقررات و رویه‌ها ببرد، با اعلام آن به مسئولان ذیربط درصدد اصلاح آن بر می‌آید؛ البته، راهکار خودکنترلی بدین معنا نیست که در فقه به ظرفیت‌های بیرونی توجه نشده است، بلکه راهکارهایی از قبیل استفاده از ظرفیت امر به معروف و نهی از منکر و نظارت همگانی بر مقررات و رویه‌های اداری، توسعه مسئولیت‌گیری و مدنی و اداری واضعان مقررات اداری جرم‌زا، شایسته‌سالاری در انتخاب واضعان مقررات اداری و تغییر نگرش آنها، پیگیری مقررات اداری و حذف مقررات زاید، مداخله مردم در انتخاب مقامات اداری و گزارش مقررات جرم‌زا و حمایت از مقررات و رویه‌های صحیح اداری از جمله راهکارهای دیگری هستند که بر اساس منابع فقهی می‌توان به آنها مراجعه کرد.

راهکارهای حقوقی مقابله با مقررات و رویه‌های جرم‌زا را در دو گروه عمده توسل به حاکمیت قانون و اعمال شفافیت می‌توان بیان کرد. در این خصوص، چند راهکار مهم حقوقی به شرح زیر است. مقابله با مقررات و رویه‌های اداری جرم‌زا، ممکن نیست؛ مگر اینکه در سایه قانون، فرصت‌های برابری را برای همه اشخاص در نظر گرفت. تحقق این راهکار در حوزه تقنین، نیازمند اتخاذ یک سری تصمیمات در قالب وضع قانون و قانونگذاری است.

ایجاد فرضت‌های برابر قانونی، نیازمند انجام این اقدامات توسط قانونگذار است. در نتیجه باید مقررات و رویه‌های اداری تبعیض‌آمیز، تا حد ممکن کاهش یابند. مقررات و رویه‌های اداری تبعیض‌آمیز نسبت به اشخاصی که در وضعیت‌های یکسانی قرار دارند، جرم‌زا بوده و باید توسط مقررات و رویه‌های اداری نوینی که تبعیض‌آمیز نمی‌باشد، جایگزین گردند.

یکی از مهم‌ترین مقررات اداری جرم‌زا، مقرراتی است که اجازه چند شغله بودن را به برخی از اشخاص می‌دهد. قانون ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل که از جمله قوانین پیشگیرانه بوده و در راستای اصل ۱۴۱ قانون اساسی به تصویب رسیده، در عین حال که یک قانون متریقی است، لیکن ابهامات عدیده‌ای دارد، این ابهامات این قانون را به یک قانون جرم‌زا، تبدیل کرده است.

متأسفانه، در وضعیت حاضر مقرراتی وجود دارد که اجازه هرگونه پرداختی را به مدیران، می‌دهد و این مقررات در عمل موجب جرم‌زایی گردیده به نحوی که هر ساله مبالغ هنگفتی و با مجوز قانونی به

مدیران شرکت‌های اقماری دولتی پرداخت می‌شود. شرکت‌های دولتی خارج از نظارت دیوان محاسبات و به موجب تصمیمات مجامع عمومی آن‌ها پرداخت‌هایی دارند که مبالغ آن‌ها بسیار قابل توجه است و این مصداق بارز جرم‌زایی است و باید پرداختی‌های این شرکت‌ها ضابطه مند شده و تحت نظارت دیوان محاسبات کشور قرار گیرد.

الزام کارکنان دولت به اعلام دارایی خویش و بستگان درجه یک قبل و پس از دوره تصدی‌گری شغل مربوطه یکی از روش‌های پیشگیری از بروز فساد و جرم است. در وضعیت حاضر مقررات مربوط به این تکلیف، خودشان جرم‌زا هستند؛ زیرا فقط شامل عده کمی از کارکنان می‌گردند و بخش مهمی از کارکنان و به خصوص مدیران میانی که بیشتر جرایم در این گروه اتفاق می‌افتد، مشمول این تکلیف نمی‌باشند.

کتابشناسی

۱. ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد، (۱۳۸۵)، دعائم الإسلام، قم، مؤسسه آل البيت (ع).
۲. ابن هشام، عبدالملک، (۱۴۱۲ ق)، سیره ابن هشام، بیروت، دار المعرفه.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ ق)، تحف العقول عن آل الرسول (ع)، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۴. احمدی میانجی، علی، (۱۴۲۶ ق)، مکاتیب الأئمة (ع)، قم، دار الحدیث.
۵. اردبیلی، محمد علی، (۱۴۰۱)، حقوق جزای عمومی، تهران، میزان.
۶. اسماعیلی، محسن، (۱۴۰۰)، حقوق آزادی اطلاعات در ایران، تهران، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
۷. امام خمینی، سید روح الله، (۱۴۱۵ ق)، المکاسب المحرمة، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (قده).
۸. انصاری، باقر، (۱۳۸۷)، آزادی اطلاعات، تهران، دادگستر.
۹. انصاری باقر، (۱۳۹۵)، حقوق ارتباط جمعی، تهران، انتشارات سمت.
۱۰. پورقهرمانی، بابک و سونیا علیزاده سامع، (۱۴۰۱)، « مبانی فقهی و حقوقی جرم انگاری قاچاق و کالا و ارز در ایران »، آموزه‌های فقه و حقوق جزا، دوره ۱، شماره: ۲، ص ۲۱-۴۰.
۱۱. تامانها، برایان زد، (۱۳۹۵)، حاکمیت قانون، ترجمه: روح الله قاسم زاده، تهران، نشر مخاطب.
۱۲. جان نثاری، اکبر، (۱۳۹۸)، « تبیین مبانی و ماهیت حذف مقررات زاید در نظام حقوق اداری ایران »، آراء، بهار ۱۳۹۸، شماره: ۱۲، ص ۵۰-۸۳.
۱۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، (۱۳۹۲)، ترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش.
۱۴. جلالی نایینی، احمد رضا، (۱۳۹۴)، سیاست پولی، انتظارات، تورم و عرضه کل، تهران، انتشارات بانک مرکزی جمهوری اسلامی.
۱۵. چقا میرزا، سونیا، (۱۳۹۶)، پیشگیری از فساد مالی در قراردادهای اداری، تهران، انتشارات قانون یار.
۱۶. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۴ ق)، وسائل الشیعة، قم، مؤسسه آل البيت (ع).
۱۷. حسامی، شاهین، (۱۴۰۱)، آرای نمایندگان مجلس شورای اسلامی، تهران، نشر اساتید دانشگاه.

۱۸. حسونند، محسن، (۱۳۸۵)، « حقوق عمومی، اقتصادی: انحصارات دولتی در ایران »، مجله راهبرد، سال هجدهم، شماره: ۵۰، ص ۳۱-۶۱
۱۹. حسنی، علی؛ شمس، عبدالحمید، (۱۳۹۱)، « راهکارهای مبارزه با فساد اداری بر اساس ارزش‌های اسلامی »، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال دوم، شماره اول، پاییز و زمستان، ص ۸۱-۱۰۵
۲۰. حسنی، محمد، (۱۳۸۱)، « کنکاشی پیرامون فساد از منظر فقه »، مطالعات راهبردی زنان، شماره: ۱۸، ص ۱-۱۴.
۲۱. حسین‌الحسینی، سید علی؛ حکیمی‌ها، سعید؛ گلباغی ماسوله، سید علی جبار، (۱۴۰۱)، « چالش‌های سیاست جنایی قضایی ایران در رویارویی با جرایم محل نظام اقتصادی کشور، با رویکردی انتقادی به شماری از آراء محاکم کیفری »، آموزه‌های فقه و حقوق جزا، دوره ۱، شماره: ۳، ص ۱-۲۰.
۲۲. حسینی، سید حسین، (۱۳۹۴)، « بررسی تطبیقی پیشگیری وضعی از جرم ارتشا در حقوق ایران و کنوانسیون مریدا »، پژوهشنامه حقوق کیفری، سال ۸، شماره: ۱، ص ۶۵-۸۳.
۲۳. حق پناه، رضا، (۱۳۷۷)، « جایگاه قانون و قانون‌گرایی در قرآن » اندیشه حوزه، شماره: ۱۴، ص ۲۵۳-۲۷۸.
۲۴. خانی، لیلیا، (۱۳۹۶)، « بررسی فساد اداری از دیدگاه حدیث و قرآن کریم، تهران، مؤسسه اندیشه کامیاب ایرانیان.
۲۵. خدمتی، ابوطالب و همکاران، (۱۳۸۱)، مدیریت علوی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۶. خدمتی، ابوطالب، (۱۳۹۳)، مبارزه با فساد اداری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۲۷. خلیق، غلامرضا، (۱۳۸۷)، رایانه کار درجه ۲، تهران، انتشارات راهی، اشراقی.
۲۸. داداشی، علیرضا، (۱۳۹۰)، « مبارزه با فساد اداری در ایران، اقدامات انجام شده و چند راهکار پیشنهادی »، راهبرد توسعه، پاییز، شماره: ۷، ص ۲۰۸-۲۲۰.
۲۹. دادخدایی، لیلیا (۱۳۸۹)، « مفهوم جرم اقتصادی، مفهوم جرم اقتصادی و تحولات آن »، تعالی حقوق، شماره: ۶، ص ۳۰-۵۲.
۳۰. دادخدایی، لیلیا، (۱۳۹۲)، فساد مالی اداری و سیاست جنایی مقابله با آن، تهران، میزان.
۳۱. دریجانی، میترا، (۱۴۰۰)، شفافیت تفتینی در قلمروی قانون‌گذاری کیفر، تهران، انتشارات صالحیان.
۳۲. دلشاد تهرانی، مصطفی، (۱۳۷۲)، سیره نبوی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۳. رایبیز، استیفن پی، (۱۳۸۶)، رفتار سازمانی؛ مفاهیم، نظریه‌ها، کاربردها، ترجمه: علی پارسیان و سید محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۳۴. ربیعی، علی، (۱۳۸۳)، زنده باد فساد، جامعه‌شناسی سیاسی فساد در دولت‌های جهان سوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۵. رستمی، ولی؛ قطبی، میلاد؛ حضوری، مصطفی، (۱۳۹۷)، « نظارت بر نهادهای زیر نظر رهبری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران »، حکومت اسلامی، تابستان، شماره: ۸۸، ص ۵۹-۸۶
۳۶. رمون، پولن، (۱۳۸۰)، حقیقت‌ها و آزادی، ترجمه: باقری، عباس، تهران، نشر نی.
۳۷. سلاحی، جعفر، (۱۳۹۰)، مراجع شبه قضایی، چاپ اول، انتشارات جنگل.
۳۸. سیفی مازندرانی، علی اکبر، (۱۴۱۵)، دلیل تحریر الوسیله، الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۳۹. شاکر، زهرا، (۱۴۰۰)، بررسی حقوقی دسترسی به اطلاعات، تهران، مؤسسه آموزشی تالیفی ارشدان.

۴۰. شهید ثانی، زین الدین بن علی، (۱۴۱۰ق)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، قم، کتابفروشی داورى.
۴۱. ضیایی، حسین، (۱۳۹۶)، راهبرد مبارزه با فساد اداری در نظریه حکمرانی خوب، تهران، سخنوران.
۴۲. طباطبائی مؤتمنی، منوچهر، (۱۳۸۲)، آزادی‌های عمومی و حقوق بشر، تهران، دانشگاه تهران.
۴۳. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۷۵)، الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد، تهران، انتشارات کتابخانه جامع چهل ستون.
۴۴. عبد الفتاح، عزت، (۱۳۷۷)، آینده جرم‌شناسی و جرم‌شناسی آینده، ترجمه: اسماعیل رحیمی نژاد، نامه مفید، شماره: ۱۴.
۴۵. عظیمی، حسین؛ عطا فر، علی؛ شائمی بزرگی، علی، (۱۳۹۰)، بررسی تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم عوامل مدیریتی و سازمانی بر فساد اداری مالی (مطالعه موردی: سازمان‌های دولتی مراکز استان‌های اصفهان و زنجان)، مدیریت فرهنگ سازمانی، دوره نهم، شماره دوم، ص ۲۱۲-۲۴۰.
۴۶. علامه حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۳ ق)، مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۴۷. علامه مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۲ق)، بحار الأنوار، تهران، انتشارات اسلامی.
۴۸. فتحی، محمد؛ کوهی اصفهانی، کاظم، (۱۳۹۷)، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به همراه نظرات تفسیری شورای نگهبان (۱۳۵۹-۱۳۶۹)، تهران، پژوهشکده شورای نگهبان.
۴۹. فلاحیان، مهدی، جلیلی، محدثه، (۱۳۹۸)، ارزیابی لایحه شفافیت، تهران، اندیشکده شفافیت ایران، مرکز بررسیهای استراتژیک ریاست جمهوری.
۵۰. قاضی شریعت پناهی، سید ابوالفضل (۱۳۸۰)، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۵۱. قوام، عبدالعلی، (۱۳۷۳)، سیاست‌های مقایسه‌ای، تهران، سمت.
۵۲. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵)، اصول کافی، تهران، انتشارات اسلامی.
۵۳. کی نیا، مهدی، (۱۳۸۶)، مبانی جرم‌شناسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۵۴. گرجی ازندریانی، علی اکبر، (۱۳۸۸)، مبانی حقوق عمومی، اصفهان، انتشارات جنگل.
۵۵. متقی هندی، علی بن حسام الدین، (۱۴۰۵ ق)، کنز العمال، بیروت، مؤسسه الرسالة.
۵۶. محسنی تبریزی، علیرضا، (۱۳۶۹)، بررسی زمینه‌های مشارکتی روستاییان و ارتباط آن با ترویج کشاورزی، تهران، معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد سازندگی.
۵۷. محسنی، منوچهر، (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی جامعه اطلاعات، تهران، نشر دیدار.
۵۸. محمودی، جواد، (۱۳۸۵)، قضاودایی و جرم‌زدایی از منظر قانون اساسی و حقوق اداری، الهیات و حقوق، بهار، شماره: ۱۹، ص ۶۵-۸۴.
۵۹. مرادی، حسین، (۱۳۷۳)، شرکت و معاونت در جرم، تهران، انتشارات میزان.
۶۰. مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۸۴)، اثبات الوصیة للإمام علی بن أبی طالب، قم، انصاریان.
۶۱. مشهدی، علی؛ جلیلی مراد، آیت اله، (۱۳۹۸)، معیارهای نظارت قضایی بر صلاحیتهای اختیاری مقامات اداری در حقوق ایران، فرانسه و آلمان، فصلنامه حقوق اداری، سال ششم، شماره: ۱۸.
۶۲. مغربی، قاضی نعمان، (۱۴۰۹ ق)، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار(ع)، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۶۳. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۹۷)، تفسیر نمونه، تهران، انتشارات اسلامی.

۶۴. منطقی سعادت، محسن، (۱۳۷۵)، گامی به سوی نهادینه کردن وجدان کاری در سازمانها، ماهنامه معرفت، شماره تابستان.
۶۵. مهرا، نسرين، (۱۳۷۷)، «درآمدی بر جرم‌زدایی، کیفرزدایی و قضازدایی»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره: ۲۲، ص ۳۰۱-۳۱۵.
۶۶. نجفی، محمد حسن، (۱۳۶۲)، جواهر الکلام، تهران، انتشارات اسلامیه.
۶۷. نمک دوست تهرانی، حسن، (۱۳۸۷)، حق دسترسی به اطلاعات و امنیت ملی، رسانه‌های آزادی اطلاعات، تهران.
۶۸. هاشمی، سید محمد (۱۳۸۹)، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر میزان.
۶۹. هاشمی، مهسا، (۱۴۰۱)، عمومی سازی مالیه عمومی، کرج، مؤسسه نشر سیمرخ آسمان آذرگان.
۷۰. هداوند، مهدی، (۱۳۸۹)، آیین‌های تصمیم‌گیری در حقوق اداری، تهران، نشر میزان.
۷۱. هداوند، مهدی، (۱۳۹۵)، دادگاه‌های اختصاصی اداری، تهران، انتشارات خرسندی.
۷۲. واردی، شایسته، (۱۳۹۲)، سلامت اداری، بهشهر، انتشارات اسلوب علمی.
۷۳. ویژه، محمد رضا (۱۳۸۸)، «اصل قانونمداری در اعمال اداری»، آموزه‌های حقوق کیفری، شماره: ۱۲، تابستان، ص ۸۵-۱۰۰.